

A, Á

ÁBRÁNDOZÁS

Ábrándozás az élet megrontója. (vál)

= {az ábrándozó, álmokban élő ember nehezen boldogul}

- A mondás Vörösmarty Mihály *A merengőhöz* (1843) című, leendő feleségéhez, Csajághy Laurához írt költeményének alábbi soraira vezethető visza: „Hová merült el szép szemed világa? / Mi az, mit kétes távolban keres? / Talán a múlt idők setét virága, / Min a csalódás könnye rengedez? [...] Nézd a világot: annyi milliója, / S köztük valódi boldog oly kevés. / Ábrándozás az élet megrontója, / Mely, kancsalul, festett egekbe néz.” {FESz: 21}

ACÉL

Azt se mondta, cseréljünk acélt. (rég), (nép)

= {barátságtalan, szótlan viselkedés jellemzésére használt mondás}

- O. Nagy Gábor szerint e ma már régies szólás forrása ősi népi udvariassági forma: felhívás arra, hogy pipázás közben pecsételjék meg a jó viszonyt, a barátságot a tűz csiholására való acél kicserélésével. Aki e felhívást elmulasztotta, szótlan, barátságtalan embernek számított. Olyan általános szokásról van szó, amely a barátság, a társadalmi kapcsolatok kifejezésére minden társadalomban megtalálható és a legkülönbözőbb – néha igen meglepő – formákban nyilatkozik meg (a mély barátság jeleként az időleges asszonycsere például a régi Spártában éppen úgy megvolt, mint ahogyan ismeretes az eszkimóknál vagy a hottentottáknál is). {FESz: 22}

AGÁR

Hátrább az agarakkal!

= {figyelmeztetés, rendreutasítás kifejezése: szerényebben kell viselkedni, nem szabad annyira önhittnek, erőszakosnak v. követelőzőnek lenni}

- O. Nagy Gábor magyarázata szerint a szólás a parancsoló hangsúllyal ejtett *hátrább* indulatszóból keletkezett, amely önmagában is annyit jelentett, mint ma az egész kifejezés. A tolokodó, szemtelen egyént figyelmeztet-

tették így arra, hogy nem illeti meg az a hely, amelyet el akar foglalni. Mivel a szemtelen ember nemcsak előtérbe szokta tolni magát, hanem gyakran érvényesüléséhez mindenféle hamis indokkal is előhozakodott, a rendreutasító *hátrább* alakhoz *-val, -vel* ragos határozó is kapcsolódhatott: *hátrább ezzel vagy azzal* – aszerint, hogy ki mivel kérkedett, amikor jogtalan előnyt kívánt szerezni magának. A *Hátrább az agarakkal!* eredetileg tehát ezt jelenthette: ne hencegj az agaraiddal, ne követelj magadnak különleges jogokat agaraidra való hivatkozással. Azt, hogy szólásunk pont az *agarak* szóval rögzült, az magyarázhatja, hogy régen a nemesek, többek között, azzal versengtek egymással, hogy kinek van szebb, ügyesebb agara, amelyik az agárversenyeken vagy a vadászatokon rendszeresen diadalmaskodik és növeli gazdája hírnevét. ✧ Bernáth Béla szerint azonban a szólásmondás inkább a vadászat rendjéből és nyelvéből származtatható. Vadászatkor ugyanis az agarakat és gazdáikat a vadászmeszterek előre kijelölt helyekre állították, ahol is be kellett várniuk a kopók által felhajsolt vadat. E kijelölt helyek egyenlő kedvezmények esetén lehettek egy sorban, s annak az agara foghatta el a vadat, akire azt a kopó hajtotta. A kirendelt helyüket elhagyókat, a túlságosan előre igyekvőket büntetésként a *Hátrább az agarakkal!* felkiáltással rendszabályozták meg. ✧ M. Horváth Endre kézenfekvően egyszerű magyarázata szintén a vadászatból vezeti le a szólás eredetét. Szerinte régen a hajtóvadászatnak nem csupán „a lovaglásban, a leshelyen való feszült várakozásban, a vad elejtésében, az esti vadászlakomában volt a gyönyörűsége, hanem az egyes hajtások közötti pihenőben, ebédidőben szabadon megeredt, néha igen pajzán tréfálkozásban is, melyek a vadászpajtásoknak legbensőbb és kényesebb viselt dolgait is kitergették, olyanokat, melyeket a cselédségnek, vadásznak, komornyiknak már nem volt szabad hallania. A cselédség ilyenkor a kutyavezető körül, az urak csoportjától kissé félrehúzódva csoportosult, de néha készakarva nem annyira távol, hogy az urak tréfáit meg ne értse, hisz ők is mulatni akartak rajtuk. Ilyenkor aztán felhangzott az uraság finom figyelmeztetése: »Te Pista (Jóska, Miska stb.), hátrább az agarakkal!«”. {FESz: 26–27}

AJÁNDÉK

Ajándék lónak ne nézd a fogát!

= {az ajándékba kapott dolgot nem illik leszólni}

- Ókori eredetű latin bölcsesség (*Equi donati dentes non inspiciuntur*), amely a magyar mellett számos nyelv közmondáskincsébe átkerült (pl. angol *Don't / Never look a gift horse in the mouth*, francia *À cheval donné on regarde pas (à) la bouche*, német *Einem geschenktem Gaul sieht/schaut man nicht ins Maul*, olasz *A caval donato non si guarda in bocca*, spanyol

• eredetmagyarázat; ✧ eltérő eredetmagyarázatok; → utalás; [...] alakváltozatok
 { } szólásmondás értelmezése; () nem kötelező elem v. használatköri megszorítás

A caballo regalado no hay que mirarle el diente). Alapja az a szokás lehetett, hogy vásári vételkor a vevő megvizsgálja a ló korát, általános egészségi állapotát, munkaképességét jól mutató fogazatát is. Amit viszont ajándékba kapunk, azt nem illik úgy szemügyre venni, mintha vásárolná az ember. A nemzetközileg is elterjedt bölcs mondás Szent Jeromos egyházatyáig vezethető vissza, aki Pál apostolnak az efezusiakhoz intézett levelének kommentárjában idézi. A közmondás újabban az alábbi humoros, parodisztikus változatban is hallható: *Ajándék lónak híg a leve*. {FESz: 30}

AJTÓ

(Két) ajtó közé nem teszem ujjamat/kezemet. (rég)

= {elutasítás kifejezése: nem akarok kényes dologba avatkozni, készakarva bajt szerezni magamnak}

- Hasonló szemléleten és általános megfigyelésen alapuló vándorfrazéma, amely több európai nyelvben is megtalálható többé-kevésbé azonos képpel (pl. francia *Il ne faut pas mettre le doigt entre l'arbre et l'écorce* [entre l'enclume et le marteau], német *Zwischen Tür und Wand legt niemand seine Hand*). {FESz: 30}

Aki hátul/utoljára/utolsóinak marad, tegye/húzza be az ajtót!

= {felelősség elhárításának kifejezése: nem törődöm velem, mi történik az elkövetkezőkben}

- A magyar szóláskincs egy régi, már Baranyai Decsi János *Adagiorum* (1598) című első magyar szólás- és közmondásgyűjteményében a „Tegye bé az aítót, az ki vtól marad” alakban olvasható (3:10:10:10) és ma is élő eleméről van szó, amely több európai nyelvben szinte azonos formában megtalálható (angol *He that comes last makes all fast*, francia *Le dernier arrivé/venu ferme la porte (derrière lui)*, német *Der Letzte macht die Tür zu*, olasz *Chi resta dietro, serra l'uscio*). Wilhelm Körte német szóláskutató úgy véli, hogy a kifejezés az örökösödési jog egy szabályát fogalmazza meg, ti. hogy a házasságban a másikat túlélő fél az egyetlen örökös. Ezt látszik megerősíteni a szólás holland változata: *Die laatst overblijft (langst leeft) sluit de deur, en zal het al hebben* [Aki utolsóinak marad (tovább él) beteszi az ajtót, s azé legyen minden]. Arany János *Az első lépés* (1853) című költeményében hasonló értelemben használja a mondást Gazdag Imrével, a vers főhősével kapcsolatban, aki „Egy járomszeget se' örökölt apjátul; / Nemes ember volt az, mindenét elperlé: / Húzza be az ajtót majd valaki hátul; / Ez volt az öregnek a szava járása; / Perlett is, ivott is; – a fia, ám lássa!” A mondás tartalmilag az *Utánam az özvívz!* kifejezéssel rokonítható. {FESz: 31}

Ha kidobják/kiverik az ajtón, bemegy/visszajön az ablakon.

= {mondják a túlságosan tolakodó, szemtelen emberre, akitől nem lehet megszabadulni}

- Erasmus szerint Plutarkhosz szállóigéjének latin *antica exclusum/expulsum postica recipere* [az elülső ajtón kizárat a hátsó ajtón fogadni] változatából keletkezett ez a konkrét megfigyelésen alapuló európai vándorfrazéma, amely már Baranyai Decsi János első magyar szólás- és közmondásgyűjteményében (1598) is szerepel a „Ha egy felől kivernek is, más felől bémegyek” alakban (3:8:6:10). Nyelvünkbe valószínűleg német közvetítéssel került be (vö. *Wirfst du ihn zu einer Tür hinaus, kommt er zur anderen herein*). {FESz: 31–32}

Kívülről csukd/tedd be az ajtót! (táj)

= {felszólítás távozásra: menj el!}

- A szívesen látott vendéget kikísérik a kapuig. Ha nem mennek ki vele, sőt kifejezetten felszólítják, hogy ő tegye be az ajtót, akkor ez annak kifejezése, hogy nem akarják többé látni.

AKASZTÓFA

Akasztófán száradjon! (nép)

= {elégedetlenkedés, szidás kifejezése: pusztuljon el gyalázatos módon}

- A szólásmondás a ‘nagy gazember’ jelentésű, régies *akasztófa címere* kifejezés kialakulásának kultúrtörténeti háttere ismeretében értelmezhető. Eredetének megfejtéséhez kettős út vezet. Egyrészt közismert, hogy régen a halálbüntetések különböző formái – így az akasztás – a büntetés mellett elretentő például is szolgáltak. A felakasztott emberek holttestét ezért hagyták egy ideig függeni az akasztófán, gyakran addig, amíg az egészen össze nem száradt, és a nyakára hurkolt kötél el nem rohadt. Erre a szokásra utal tehát az *Akasztófán száradjon!* mondás. A holttestet akkor földelték el, amikor az agától leesett az akasztófa alá átsot gödörbe. Másrészt a nemesi címerekbe olyan jelképet volt szokás festetni, amely jellemző volt arra az emberre, akinek a címet adományozták. Tehát jelentésátvitellel, ha valaki az „akasztófa címere”, az épp olyan, mint az akasztófán száradó gazember, mivel az akasztófa lényegét a rajta függő felakasztott ember szimbolizálja a legjobban. ✧ Bernáth Béla azt az egyszerűbb magyarázatot pártolja, hogy a szókapcsolatban a *címer* szó ‘dísz, virág’ jelentéséről van szó, amelyet átvitt értelemben, gúnyos intonációval, becsmérlő értelemben használtak olyan emberről szólva, aki az akasztófának „igazi dísz” lehetett volna. {FESz: 32–33}

• eredetmagyarázat; ✧ eltérő eredetmagyarázatok; → utalás; [...] alakváltozatok
 { } szólásmondás értelmezése; () nem kötelező elem v. használatkörüly megkorítás